

Analysis and Examination of the Foundations of Ethical Values from the Perspective of Hafez

Saeid Khal¹, Mohsen Ghadami^{2*}, Seyed Reza Salehi Amiri², Parivash Jafari³

1. PhD Student of Cultural Management and Planning, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran
2. Associate Professor, Cultural Planning Management Department, Faculty of Management and Economics, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran
3. Associate Professor, Department of Educational Management, Faculty of Management and Economics, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

ABSTRACT

The purpose of this study is to examine the foundations of ethics from the perspective of Khwaja Shams al-Din Muhammad Hafez Shirazi. Undoubtedly, Hafez is one of the greatest literary thinkers of Iran, who, in addition to being a talented poet, has a book that holds a special place among Iranians. His book is so revered that, after the Quran, it is considered the most inspiring text in Iranian households. On the other hand, ethics appears to be the missing link for humanity in the current era. Although humanity has made significant advancements in technology and communications, it has simultaneously become more depressed and desperate, as there is a dire need for a spiritual and ethical life. Therefore, the necessity and importance of examining this topic are more evident than ever. The primary question of this article is: What are the ethical foundations from Hafez's perspective? In this study, an introduction is first provided, followed by a discussion of theoretical concepts and relevant terminology. The philosophical foundations of Hafezian ethics and the functional foundations of ethics from Hafez's viewpoint are then discussed and analyzed. The findings reveal that ethics, from Hafez's perspective, encompasses six domains: (1) individual ethics, (2) social ethics, (3) divine or servitude ethics, (4) Islamic ethics, (5) political ethics, and (6) mystical or Sufi ethics. Additionally, each of these domains is examined with precise and practical criteria, and specific and detailed standards are derived for each area.

Received: 10 Sep 2024

Accepted: 02 Nov 2024

Available Online: 19 Nov 2024

Keywords

Individual Ethics, Social Ethics,
Islamic Ethics, Political Ethics,
Mystical Ethics

How to cite:

Rezaie, F., Arefi, M., & Golparvar, M. (2024). Analysis and Examination of the Foundations of Ethical Values from the Perspective of Hafez. *Study and Innovation in Education and Development*, 4(3), 246-265.

* Corresponding Author:

Dr. Mohsen Ghadami

E-mail: m.ghadami@yahoo.com

© 2024 the authors. Published by Institute for Knowledge, Development, and Research.

This is an open access article under the terms of the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) License.

EXTENDED ABSTRACT

The literary contributions of Khwaja Shams al-Din Muhammad Hafez Shirazi stand as a pillar of Persian culture, with profound implications for the understanding of ethics in the modern world. His collection of poetry, the *Divan of Hafez*, is revered not just for its aesthetic and linguistic brilliance but for its philosophical insights, deeply intertwined with Islamic and mystical thought. The present study explores these ethical dimensions within Hafez's work, illuminating their relevance in addressing contemporary existential and moral crises. In today's technologically advanced yet spiritually desolate era, where societal depression and anxiety are on the rise, Hafez's teachings provide a moral and spiritual compass (1). This analysis focuses on Hafez's comprehensive ethical framework, spanning individual, social, divine, Islamic, political, and mystical ethics.

Hafez's ethical teachings emerge from his philosophical perspective, drawing heavily from Islamic and Sufi traditions. His poetry often reflects a dialectical approach, emphasizing human fallibility while aspiring toward divine virtues. For instance, Hafez criticizes rigid religious dogmatism, favoring a more inclusive and compassionate spirituality. This rejection of outward religiosity is apparent in his verse, "In the Magian cloister, I see the light of God; what wonder, what a light shines forth from where" (3). Here, he emphasizes an authentic, heartfelt faith over mere ritualistic adherence. By examining the roots of Hafez's ethical philosophy, we discover an ethical model that balances spiritual devotion and practical moral behavior, countering modern societal issues of isolation and spiritual void (2).

From an individual ethics standpoint, Hafez promotes virtues like patience, humility, and self-reliance, while denouncing arrogance, envy, and hypocrisy. His call for humility is particularly notable: "In the assembly of those wise, arrogance is shame; humility, a crown of honor" (4). Through his poetic wisdom, Hafez highlights the transformative power of personal virtues, emphasizing the significance of inner moral development as a precursor to outer societal harmony. The emphasis on self-improvement reflects Islamic teachings, where self-purification is essential for ethical living (6). These principles are crucial in modern contexts, where the emphasis on self-promotion and materialism has led to a collective moral decline.

On a social level, Hafez's ethics encourage a balance between justice and mercy. He preaches the virtues of kindness and generosity while advocating for societal unity and the rejection of divisive behaviors. His famous verse, "Sow the seed of friendship, and pluck the fruits of goodwill" (3), captures his vision of a harmonious society built on mutual

respect and understanding. Hafez's emphasis on social ethics is a response to the communal aspects of Islamic thought, where the well-being of society is a shared responsibility. This perspective is especially relevant today, as communities face challenges of polarization and societal fragmentation. The poet's wisdom suggests that nurturing communal bonds is essential for social cohesion and peace.

Hafez's divine or servitude ethics delve into humanity's relationship with God, focusing on themes like divine love, spiritual humility, and unwavering faith. His Sufi-influenced beliefs highlight the importance of seeing God's presence in all things and living a life of devotion and surrender. He writes, "The melody of the soul is the echo of God's love," emphasizing that true happiness stems from spiritual alignment (2). These teachings underscore a deep-seated monotheism and God-consciousness, which inspire followers to act ethically, with an awareness of divine presence. In our era, characterized by material pursuits and spiritual neglect, Hafez's call for divine remembrance offers a path to inner peace and fulfillment.

Political ethics in Hafez's work revolve around justice, wisdom, and the condemnation of tyranny. His critique of corrupt rulers and societal injustices, encapsulated in his line "The oppressors' night is dark as the longest winter," demonstrates his commitment to social equity (8). Hafez argues for a politics grounded in moral values, where leaders should serve the people with humility and fairness. His disdain for political hypocrisy and manipulation remains strikingly relevant in the current global political climate, where the abuse of power continues to erode public trust. By advocating for ethical governance, Hafez's work calls for accountability and the prioritization of human dignity.

Finally, Hafez's mystical or Sufi ethics advocate for a life free from worldly attachments, emphasizing love, divine intoxication, and spiritual liberation. His philosophy of *rendi*—a mystical worldview characterized by spontaneity, love, and humility—offers a counter-narrative to the rigid asceticism of conventional religious practices (4). This mystical path teaches the transcendence of ego and the embracing of divine love, as captured in the verse, "Break the chains of worldly desire and set your soul free" (5). Hafez's mysticism provides an antidote to today's consumerist culture, advocating for spiritual fulfillment over material gain.

In conclusion, Hafez's ethical framework remains profoundly relevant, offering timeless guidance for personal and societal well-being. His teachings bridge the gap between spiritual and moral realms, presenting a comprehensive ethical philosophy that

addresses the complexities of modern life. By promoting virtues like love, humility, and justice, Hafez inspires individuals and societies to cultivate a more compassionate and harmonious world. As humanity grapples with crises of meaning and moral decay, Hafez's vision provides a beacon of hope, urging a return to spiritual and ethical living rooted in love and respect for all. The integration of his wisdom into modern ethical discourse underscores the enduring legacy of his poetic and philosophical genius.

بررسی و تحلیل مبانی ارزش‌های اخلاقی از منظر حافظ

سعید خال^۱، محسن قدمی^{۲*}، سید رضا صالحی امیری^۲، پریش جعفری^۳

۱. دانشجوی دکتری مدیریت و برنامه‌ریزی فرهنگی، دانشکده مدیریت و اقتصاد، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
۲. دانشیار، گروه مدیریت برنامه ریزی فرهنگی، دانشکده مدیریت و اقتصاد، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
۳. دانشیار، گروه مدیریت آموزشی، دانشکده مدیریت و اقتصاد، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

چکیده

هدف پژوهش حاضر، بررسی مبانی اخلاق از منظر خواجه شمس الدین محمد حافظ شیرازی می‌باشد. بدون شک حافظ یکی از بزرگترین اندیشمندان ادبی ایران زمین بوده که علاوه بر آنکه شاعری توانا است. کتاب او نیز نزد ایرانیان از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است به گونه‌ای که پس از قرآن الهام بخش‌ترین کتاب ایرانی در خانه ایرانیان است. از سویی اخلاق نیز بنظر می‌رسد در عصر کنونی حلقه مفقوده بشریت در قرن حاضر است. بشر اگر چه در حوزه تکنولوژی و ارتباطات پیشرفت‌های چشمگیری نموده است اما از سویی افسرده‌تر و درمانده‌تر شده است چرا که به شدت نیازمند زندگی معنوی و اخلاقی است. از این‌رو ضرورت و اهمیت بررسی موضوع فوق بیش از پیش به چشم می‌آید. سؤال اصلی و اساسی این مقاله همانا مبانی اخلاق از منظر حافظ چیست؟ در این نوشتار در ابتدا مقدمه و سپس مفاهیم نظری و اصطلاحات مورد بحث قرار گرفته است. سپس مبانی فلسفی اخلاق حافظی و در پی آن مبانی کارکردی اخلاق از نگاه حافظ مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که اخلاق از منظر حافظ در حوزه‌های شش‌گانه شامل: ۱- اخلاق فردی، ۲- اخلاق اجتماعی، ۳- اخلاق الهی یا بندگی، ۴- اخلاق اسلامی، ۵- اخلاق سیاسی و ۶- اخلاق عرفانی یا رندی است. همچنین، در هریک از این ساحت‌ها به صورت دقیق و کاربردی معیارها و شاخص‌های اخلاق مورد بررسی و در هر یک از حوزه‌ها معیارهای مشخص و دقیقی استحصال گردیده است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۱۲

تاریخ چاپ: ۱۴۰۳/۰۸/۲۹

کلیدواژه‌ها

اخلاق فردی، اخلاق اجتماعی، اخلاق اسلامی، اخلاق سیاسی، اخلاق عرفانی

شیوه ارجاع‌دهی:

خال، سعید، قدمی، محسن، صالحی امیری، سید رضا، و جعفری، پریش. (۱۴۰۳). بررسی و تحلیل مبانی ارزش‌های اخلاقی از منظر حافظ. پژوهش و نوآوری در تربیت و توسعه، ۴(۳)، ۲۴۶-۲۶۵.

نویسنده مسئول:

دکتر محسن قدمی

پست الکترونیکی: m.ghadami@yahoo.com

© ۱۴۰۳ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است.

انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی CC BY-NC 4.0 صورت گرفته است.

خواجه شمس الدین محمد حافظ شیرازی بدون شک یکی از ستارگان تابناک ادب پارسی است. دیوان و کلام او ویژگی‌های منحصر بفردی دارد که کمتر شاعری را می‌توان یافت که چنین ویژگی‌هایی داشته باشد، کلام او کم حجم و پر نغز است. او شاعری است که تنها نزدیک به ۵۰۰ غزل سروده است و از قرن هشتم تا به امروز گذشت زمان کلام او را دچار کهنگی و زوال نساخته است و به نوعی کلام او تا به امروز پس از ۶۰۰ سال هنوز زنده و امروزی است و عارف و عامی از کلام او بهره می‌گیرند. به همین علت به او صفت "شاعر ساحر" داده‌اند (1). از همه مهم‌تر آنکه فهوای کلام و کتاب او بر گرفته از کلام و روح قرآنی می‌باشد به همین علت او را لسان الغیب نامیده‌اند. دیوان او در خانه‌های ایرانی در کنار قرآن قرار دارد.

به گونه‌ای که خود او نیز می‌فرماید:

صبح خیزی و سلامت طلبی چون حافظ هر چه کردم همه از دولت قرآن کردم

بسیاری از محققان و حافظ پژوهان ایرانی و خارجی معتقدند که حافظ علاوه بر جنبه‌های شاعری که بدون شک در قله سرایش غزل فارسی ایستاده است، در حوزه فکر و اندیشه دارای حرف، پیام و اندیشه‌های والایی در عرصه‌های اخلاقی و حتی فرهنگی و اجتماعی برای زندگی بشر است. از سویی او " ایرانی مسلمان روشن بینی " است (1). نه تنها ایرانیان بلکه تعداد زیادی از بزرگان جهان نیز از او به عنوان یک متفکر یاد می‌کنند و معتقدند که حافظ تنها یک شاعر نیست و کلام او دارای نکات فراوانی برای زندگی امروز بشر است. به گونه‌ای که شاعر بلند آوازه آلمانی گوته در " دیوان شرقی - غربی " خویش فصلی را به اسم و نام بلند حافظ اختصاص داده است و " آرزو می‌کند که بتواند روزی از او پیروی کند " (2).

و تعداد زیادی از این محققان او را دارای یک فکر منسجم و اندیشه‌هایی نه تنها اخلاقی که موضوع اصلی این مقاله است بلکه در عرصه سیاست و اجتماع و زندگی مردم دانسته‌اند. به طور مثال استاد خرمشاهی حافظ پژوه شهیر جهان در اثر سترگ خویش معتقد است که " حافظ حافظه ماست " (3) و یا دکتر محمد علی اسلامی ندوشن در اثر مهم خویش آورده است: " دیوان او بیانگر حال و روز ایرانی است؛ طی این ششصد سال بیش از هر کتاب دیگر مورد التجا و مراجعه بوده است " (1). یا در جایی دیگر آورده است: " حسرت بزرگی که حافظ دارد و آن را با خود به گور می‌برد آرزوی خلوص انسانیت است و همان است که او را سرانجام به این نتیجه می‌رساند که عالمی از نو بیاورد ساخت و زنو آدمی... " (1) و یا زنده یاد دکتر عبدالحسین زرین کوب در اثر ارزشمند و جاودانه خود درباره حافظ "از کوچه رندان" او را یک رند تمام عیاری می‌داند که یک متد و شیوه جالب و جدیدی با ویژگی‌های خاص خودش تحت عنوان رندی (با بار مثبت) به انسان و آدمی هدیه می‌کند و راه را در زندگی نشان می‌دهد " (4).

مقام معظم رهبری نیز درباره شخصیت بی‌بدیل حافظ آورده‌اند: " حافظ درخشان‌ترین ستاره فرهنگ فارسی است در این چند قرن تا امروز هیچ شاعری به قدر حافظ در اعماق و زوایای ذهن و ملت ما نفوذ نکرده است. حافظ شاعر تمامی قرن‌ها است و همه

قشرها از عرفای مجذوب جلوه‌های الهی تا ادیبان و شاعران خوش ذوق تا رندان بی‌سر و پا و تا مردم معمولی هر کدام در دل حافظ سخن دل خود را یافته اند و به زبان او شرح حال خود را سر داده‌اند." (حضرت آیت الله سید علی خامنه‌ای سخنرانی سال ۱۳۷۰ در حافظیه شیراز).

بشر امروزی در عصر مدرنیسم و پست مدرنیسم دچار از هم گسیختگی و آشفتگی زیادی گردیده است، پیشرفت علم، دانش، صنعت و تکنولوژی‌های نوین ارتباطاتی و اطلاعاتی نتوانسته دغدغه‌های انسان مدرن را کاهش دهد، فلذا بشر بیش از هر دوره دیگر در عصر کنونی افسرده‌تر، نگران‌تر و درمانده تر شده است و لازم است هر چه سریعتر برای رهایی از وضع موجود چاره‌ای بیابد. انسان مدرن به خوبی دریافته است که تنها عقل بشر برای سعادت و خوشبختی بشر کافی نیست. فلذا امروز جوامع مدرن و بویژه انسان مدرن بجای زیست تکنولوژیکی، نیازمند اخلاق و زیست فرهنگی است که او را به آرامش، تعادل و سعادت و احساس خوشبختی برساند. آمار جالبی وجود دارد که در سال‌های اخیر پر فروش ترین کتاب آمریکا مثنوی مولانا بوده است. اکنون اهمیت و ضرورت بررسی زیست اخلاقی از منظر حافظ و یا عبارتی اندیشه‌ها و گفتمان اخلاقی حافظ و بهره گیری آن در زندگی امروز بیش از پیش مهم می‌نماید به گونه‌ای که بتوان گفتمان و یا عبارتی پیام‌های اخلاقی این اندیشمند بزرگ را که کلام او آینه تمام نمای زندگی ایرانیست برای انسان امروز تبیین کرد و در زندگی امروز از آن بهره برد. و آن را به عنوان یک برند جهانی ایرانی و سفیر فرهنگی به مردم جهان معرفی کرد.

اخلاق، جمع خُلُق و خُلُق است به معنای سرشت، خوی، طبیعت و امثال آن که به معنای صورت درونی و باطنی و ناپیدای آدمی به کار می‌رود که با بصیرت درک می‌شود. در مقابل خُلُق که به صورت ظاهری انسان گفته می‌شود، که با چشم قابل رویت است (5). بسیاری از فلاسفه و حکمای اسلامی، اخلاق را با توجه به همان معنای لغوی تعریف کرده‌اند. حکمای گذشته، روح و نفس غیر مادی انسان را خاستگاه هر گونه رفتار ظاهری و عمل آدمی می‌دانستند و از این رو اصل در اخلاق را توجه به صفات نفسانی انسان میدانستند که ثمره اصلاح نفس و درون در رفتارها و اعمال بیرونی به سرعت آشکار می‌شود. از این رو، عموماً اندیشمندان اسلامی نیز که به اصل وجود نفس اعتقاد داشتند اخلاق را به گونه متناسب با همین مسئله تعریف نموده‌اند.

گاه منظور از اخلاق در اصطلاح اندیشمندان هرگونه صفت نفسانی است که موجب پیدایش کارهای خوب یا بد می‌شود، چه آن صورت نفسانی به صورت پایدار و راسخ باشد و چه به صورت ناپایدار و غیرراسخ و چه از روی تامل و اندیشه صادر شود یا بدون تفکر و تامل. در عین حال شایع ترین کاربرد اصطلاحی اخلاق در میان اندیشمندان اسلامی عبارت است از «صفات نفسانی راسخ و پایداری که موجب میشوند افعالی متناسب با آن صفات به سهولت و بدون نیاز به تامل از آدمی صادر شود».

اخلاق جدای از معنای اصطلاحی آن معنایی عرفی دارد که بدیهی است. اخلاق در معنای عرفی یعنی لایه‌ای از رفتار انسان که در رفتار او با دیگران پدیدار می‌شود. وقتی می‌گوییم فلانی اخلاقش خوب است یعنی چه؟ یعنی او دارای صفات پسندیده است که باعث شده دیگران نسبت به شخصیت و رفتار او احساس خوبی داشته و در امان باشند، او سراسر صلح و آرامش است و هنگامی که از

شخصی به عنوان بد اخلاق یاد می‌کنیم یعنی کسی که دارای تشعشعات منفی بوده و صفات منفی او همه را از گرد او فراری داده و اطرافیان، از بودن با او لذت نمی‌برند.

اخلاق از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است بدان اندازه که پیامبر اسلام فرمود: "انی بعثت لاتمم مکارم الاخلاق" من برای تکمیل کردن خوبی‌های اخلاقی مبعوث شدم. اولین نمودی که از یک شخص در جامعه ظاهر می‌شود اخلاق آن فرد است. اخلاق، زبانی بین المللی دارد و می‌توان با آن هر انسانی را تحت تأثیر قرار داد. اگر جامعه‌ای با اعتقادات ما مشکل داشته باشد می‌توان از طریق اخلاق به آنان نفوذ کرد. فضائل اخلاقی مطلق است و همه آن را می‌پسندند. زبان امروز دنیا زبان اخلاق است.

دین اسلام برای اخلاق، جایگاهی بس رفیع قائل است و منابع اسلامی مملو از آموزه‌های اخلاقی است. هیچ دین و آئینی مانند اسلام و خصوصاً شیعه از لحاظ آموزه‌های اخلاقی از غنا برخوردار نیست. تمام فضاهای اخلاقی که برای یک انسان ممکن است پیش بیاید در دین اسلام بیان شده و از غنای بسیار عجیبی برخوردار است به حدی که هیچ دین و آئینی این غنا را ندارد حتی دین مسیحیت که معروف به دین محبت است در بسیاری از مسائل اخلاقی هیچ راهکار و دستورالعملی ندارد.

شهید مطهری می‌نویسد:

«اخلاق عبارت است از علم زیستن، یا علم چگونه باید زیست... در حقیقت، چگونه زیستن دو شعبه دارد: شعبه چگونه رفتار کردن و شعبه چگونه بودن. چگونه رفتار کردن، مربوط می‌شود به اعمال انسان (که البته شامل گفتار هم می‌شود) که چگونه باید باشد و چگونه بودن، مربوط می‌شود به خوی‌ها و ملکات انسان که چگونه و به چه کیفیت باشد...» (6).

واژه علم اخلاق، در تفکر غرب، به سه معنای جدای از یکدیگر، اما هماهنگ با یکدیگر و مربوط به رفتار انسان، به کار می‌رود.

۱- روش عام، یا راه زیستن

۲- مجموع قواعد رفتار یا قانون‌های اخلاق

۳- تحقیق در مورد راه‌های زیستن و قواعد رفتار (7).

مبانی فلسفه اخلاق از نگاه حافظ

نگاه حافظ به مقوله اخلاق نگاهی زیر بنایی و اساسی است؛ دیوان او که برگرفته از کلام قرآنی است مملو از نکات اخلاقی برای بشریت است؛ او علاوه بر آنکه پیام‌های روشن و مشخصی در حوزه اخلاق برای همگان دارد؛ بارها در دیوان از کلمه اخلاق نیز یاد می‌کند و معتقد است که همه حرف اساسی ما در اخلاق است:

حسن مهرویان مجلس گر چه دل می‌برد و دین بحث ما در لطف طبع و خوبی اخلاق بود

یا در جای دیگری سخن از مکارم اخلاق می‌گوید؛ که فلسفه بعثت پیامبر مهر و مروت و مدارا رسول اکرم بر آن استوار است:

تو کز مکارم اخلاق عالمی دگری وفای عهد من از خاطرت بدر نرود

حافظ در قطعه سروده شماره ۱۷ خود از نیز از واژه اخلاق استفاده کرده و اخلاق را با زیبا ترین کلمات و تشبیهات اینگونه معنا و تفسیر می‌نماید که اخلاق همان وفا و بخشش و کرم است؛ آدمی در جایی که به شکل ناجوانمردانه‌ای جفا میبیند باید بخشندگی را همان خداوند قادر متعال سرلوحه کار خویش قرار دهد و دومیثال زیبا و ارزشمندی بیان میدارد:

بر تو خوانم ز دفتر اخلاق	آیتی در وفا و در بخشش
هر که بخراشدت جگر به جفا	همچو کان کریم زر بخشش
کم مباحث از درخت سایه فکن	هر که سنگت زند ثمر بخشش
از صدف یاد دار نکته حلم	هر که برد سرت گهر بخشش

به طور کلی فلسفه اندیشه‌های اخلاقی حافظ مبتنی بر همان فلسفه اندیشه‌های حافظی است، بالاترین اندیشه حافظی همانا مهر، مروت، مدارا و از هم مهم‌تر تعادل در زندگی است. تساهل و تسامح و گذشت است، زیر بنای اخلاق حافظی مبتنی بر عشق و مروت و مدارا و رندی است. رندی ساخته و پرداخته خود حافظ است. اخلاق حافظی در مقابل اخلاق زاهدی است.

سال‌ها پیروی مذهب زندان کردم   تا به فتوی خرد حرص به زندان کردم

فلسفه اخلاق حافظ نیز قابل اعتنایی جدی است. حافظ خودمنش اخلاقی نیرومندی دارد. نه اخلاق زهد و ترس و تعصب، بلکه اخلاق عارفانه، آزادمنشانه و رندانه. اخلاق حافظ اخلاق آزادگی است، اخلاق وارستگی از ریا و حرص و دروغ و دغل. حافظ سال‌ها پیروی مذهب زندان کرده و به فتوای خرد ام‌الفساد حرص را به زندان کرده است. روح بی‌باک حافظ مانند اولیاء الله «خوف» و «حزن» نمی‌شناسد. شادمانگی و شادکنندگی شعر حافظ، مانند آفتاب از در و دیوار دیوانش می‌تابد. حافظ که تاب نصیحت‌های خشکه مقدسانه و زهد فروشانه را ندارد، و واعظ و ناصح را در بسیاری از ابیاتش آماج طعن و طنز خویش ساخته است، خود مجموعه‌ای از والاترین پندهای حکمت آمیز و عبرت‌آموز اخلاقی که فلسفه زندگی او را تشکیل می‌دهد برای ما به ارمغان آورده است (8).

در حوزه کارکرد اخلاق از نظر حافظ بهتر دیدیم تا در ابتدا تقسیم بندی و تعاریف مناسبی از حوزه‌ها مختلف اخلاق داشته و سپس نگاه و اندیشه و عبارتی و پیام و توصیه‌های اخلاقی حافظ در همان حوزه را به درستی شناسایی و مورد بررسی قرار دهیم:

تقسیم بندی‌های اخلاق جهت بررسی از نگاه حافظ

۱- اخلاق فردی ۲- اخلاق اجتماعی ۳- اخلاق الهی یا بندگی ۴- اخلاق اسلامی ۵- اخلاق سیاسی ۶- اخلاق عرفانی

یا رندی

۱- اخلاق فردی: هر انسانی نسبت به خود نیز وظایفی دارد. فضایل و رذایل مربوط به حیات فردی انسان‌ها، فارغ از

رابطه با غیر در اخلاق فردی بحث می‌شود.

مسائلی نظیر صبر، شجاعت، حسن تدبیر، شهامت، حلم، عفت، حیا، زهد، قناعت و... همچنین نکوهش موارد غیر اخلاقی که سعی شده است از منظر حافظ با ذکر شاخص مورد بررسی قرار گیرد.

کرم و بخشش:

بدین رواق زبر جد نوشته اند به زر
که جز نکویی اهل کرم نخواهد ماند

کار خود گر به کرم باز گذاری حافظ
ای بسا عیش که با بخت خداداد کنی

ادب:

حافظا علم و ادب ورز که در مجلس شاه
هر که را نیست ادب لایق صحبت نبود

ادب و شرم تو را خسرو مهرویان کرد
آفرین بر تو که شایسته صد چندینی

صبر:

هاتف آن روز به من مژده این دولت داد
که بر آن جور و جفا صبر و ثباتم دادند

ساقی بیا که هاتف غییم به مژده گفت
با درد صبر کن که دوا میفرستمت

صبر کن حافظ به سختی روز و شب
عاقبت روزی بیابی کام را

گرت چون نوح نبی صبر هست در غم طوفان
بلا بگردد و کام هزار ساله برآید

پندپذیری:

پند حکیم محض ثواب است و عین خیر
فرخنده بخت آنکه به سمع رضا شنید

پیران سخن به تجربه گفتند؛ گفتمت
هان ای پسر که پیر شوی پند گوش کن

دوری از خود پسندی:

نیک نامی خواهی ای دل؛ با بدان صحبت مدار
خود پسندی جان من برهان نادانی بود

گر جلوه می‌نمایی و گر طعنه میزنی
ما نیستیم معتقد شیخ خود پسند

دوری از خود بزرگ بینی:

در محفلی که خورشید اندر شمار ذره است
خود را بزرگ دیدن شرط ادب نباشد

به می‌پرستی از آن نقش خود زدم بر آب
که تا خراب کنم نقش خود پرستیدن

تواضع و فروتنی:

حافظ افتادگی از دست مده زآنکه حسود
عرض و مال و دل و دین بر سر مغروری کرد

کمتر از ذره نئی پست مشو مهر بورز
تا به خلوتگه خورشید رسی چرخ زنان

قناعت و خرسندی:

در این بازار اگر سودی است با درویش خرسند است
 خدایا منعمم گردان به درویشی و خرسندی
 گنج زر گر نبود کنج قناعت باقی است
 آنچه او داد به شاهان به گدایان این داد
 تحمل و بردباری:

ای دل اندر بند زلفش از پرشانی منال
 مرغ زیرک چون به دام افتد تحمل بایدش
 عشقبازی را تحمل بایدای دلپای دار
 گر ملالی بود بود و گر خطایی رفت رفت
 خود اتکایی:

سالها دل طلب جام جم از ما میکرد
 وانچه خود داشت ز بیگانه تمنا میکرد
 نکوهش غرور و کبر:

ای که دایم به خویش مغروری
 گر تو را نیست عشق معذوری
 باد در ده چند از این باد غرور
 خاک بر سر نفس نا فرجام را
 نکوهش حسد و رشک:

حافظ افتادگی از دست مده زانکه حسود
 عرض و مال و دل و دین در سر مغروری کرد
 دلا ز رنج حسودان مرنج و واثق باش
 که بد به خاطر امیدوار ما نرسد
 نکوهش تنبلی و بی هنری:

قلندران حقیقت به نیم جو نخرند
 قباى اطلس آنکس که از هنر عاریست
 عاشق و رند و نظر بازم و می گویم فاش
 تا بدانی که به چندین آراسته ام
 ترویج بخشش و نکوهش بخل:

ای توانگر مفروش این همه نخوت که تو را
 سر و زر در کنف همت درویشانست
 گوهر معرفت آموز که با خود ببری
 که نصیب دگرانست نصاب زر و سیم
 وفای به عهد و پیمان:

اگر رفیق شفیقی درست پیمان باش
 حریف خانه و گرمابه و گلستان باش
 پیر پیمانه کش من که روانش خوش باد
 گفت پرهیز کن از صحبت پیمان شکنان

۲- اخلاق اجتماعی

یکی از مهم ترین بخش ها و وظایف اخلاقی یک فرد، ارتباط اخلاقی او با جامعه و محیط پیرامون است (اعم از محیط و جامعه). فضایل و ردایل ناظر به رابطه فرد با سایر انسان ها در اخلاق اجتماعی مورد بحث قرار می گیرد. در این بخش نیز سعی شده است ملاک ها و معیارهای اخلاق اجتماعی از منظر لسان الغیب مد نظر قرار گیرد.

اعتدال، مروت و مدارا:

با دشمنان مدارا
 از مستی اش رمزی بگو تا ترک هشیاری کند

آسایش دو گیتی تفسیر این دو حرف است
 پشمینه پوش تند خو از عشق نشنیدست بو
 آشتی جویی و ترک رنجش:

بازش آرید خدا را که صفایی بکنیم
 ای نو بهار ما رخ فرخنده فال تو

آنکه بی جرم برنجید و به تیغم زد و رفت
 برخاست بوی گل زدر آشتی درای
 نیک نهادی و نکویی:

جانها فدای مردم نیکو نهاد باد
 مبارزه با ریا و تزویر:

از گرانان جهان رطل گران ما را بس
 بهتر به طاعتی که به روی و ریا کنند

من و هم صحبتی اهل ریا دورم باد
 می خور که صد گناه ز اغیار در حجاب
 سکوت و پرهیز از بیهوده گویی:

یا سخن دانسته گوی مرد بخرد یا خموش
 از که می پرسی که دور روزگاران را چه شد

در بساط نکته دانان خود فروشی شرط نیست
 حافظ اسرار الهی کس نمی داند خموش
 نیکو کاری:

که جز نکویی اهل کرم نخواهد ماند
 نیکی به جای یاران؛ فرصت شمار یارا

بر این رواق زبر جد نوشته اند به زر
 ده روزه مهر گردون افسانه است و افسون
 دوستی:

نهال دشمنی بر کن که رنج بی شمار آرد
 دوستی و مهر بر یک عهد و یک میثاق بود

درخت دوستی بنشان که کام دل به بار آرد
 از دم صبح ازل تا آخر شام ابد
 دستگیری و کمک به دیگران:

که فردا همان باشدت دستگیر
 گو بر تو باد تا غم افتادگان خوری

کسی را که دستت رسد دست گیر
 آن کس که او فتاد خدایش گرفت دست
 خیر نهان و کمک از روی کرم:

خیر نهان برای رضای خدا کنند
 بر جای بدکاری چو من یکدم وفاداری کند

پنهان ز حاسدان به خودم خوان که منعمان
 آن کیست از روی کرم با ما وفا داری کند

مبارزه با زر اندوزی:

که قارون را غلظها داد سودای زر اندوزی

چو گل گرخرده‌ای داری خدا را صرف عشرت کن

زیبایی و اصلاح‌گری:

منم که دیده نیالوده ام به بد دیدن

منم که شهره شهرم به عشق ورزیدن

که در طریقت ما کافرست رنجیدن

وفا کنیم و ملامت کشیم و خوش باشیم

امید به آینده:

گر تو را نوح است کشتیان ز طوفان غم مخور

ای دل ار سیل فنا بنیاد هستی بر کند

تو پس پرده چه دانی که که خوب است و که زشت

نا امیدم مکن از سابقه لطف ازل

سهل گرفتن زندگی:

سخت می‌گردد جهان بر مردمان سخت کوش

گفت آسان گیر بر خود کارها کز روی طبع

دائماً "یکسان نباشد حال دوران غم مخور

دور گردون گر دو روزی بر مراد ما نرفت

اتحاد و مبارزه با نفاق:

مجموعه‌ای بخواه و صراحی بیار هم

خاطر به دست تفرقه دادن نه زیر کیست

طریق رندی و عشق اختیار خواهیم کرد

نفاق و زرق نبخشد صفای دل حافظ

خطا پوشی و کرامت:

خوش عطا بخش و خطا پوش خدایی دارد

پیر دردی کش ما گر چه ندارد زر و زور

آفرین بر نظر پاک خطا پوشش باد

پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت

وسعت نظر:

شاید که چو وایینی خیر تو در این باشد

غمناک نباید بود از طعن حسودای دل

دائماً "یکسان نباشد حال دوران غم مخور

دور گردون گر دو روزی بر مراد ما نرفت

وقت شناسی و اغتنام فرصت زندگی:

بس خجالت که از این حاصل اوقات بریم

قدر وقت ار نشناسد دل و کاری نکند

دریاب کام دل که نه پیداست کار عمر

این یک دو دم که دولت دیدار ممکن است

حق شناسی:

ای سر حق ناشناسان گوی چوگان شما

ای صبا با ساکنان شهر یزد از ما بگو

به یار یک جهت حق گزار ما نرسد

به حق صحبت دیرین که هیچ محرم راز

۴- اخلاق الهی یا بندگی

انسان نسبت به خالق و آفریدگار خود، وظایف اخلاقی دارد. هر کسی احساس می‌کند هر چه دارد از خدای متعال است و تنها با عبادت معبود حقیقی هستی آرامش می‌یابد. فضایل و رذایل مربوط به رابطه انسان و خدا در اخلاق بندگی مشاهده می‌گردد. فضایی مانند شکر، توکل، ایمان، عبادت، اخلاص، تسلیم، تقوا و... در این قسم جای دارد. و ملاک‌های اخلاق بندگی از نگاه خواجه شیراز در ادامه آمده است.

مزمت و بی‌اعتباری دنیا و جهان:

بیافشان جرعه‌ای بر خاک و حال اهل دل بشنو	که از جمشید و کیخسرو فراوان داستان دارد
جایی که تخت و مسند جم می‌رود به باد	گر غم خوریم خوش نبود؛ به که میخوریم

توحید و خدا باوری:

بلبل ز شاخ سرو گلپانگ پهلوی	می‌خواند دوش درس مقامات معنوی
یعنی بیا که آتش موسی نمود گل	تا از درخت نکته توحید بشنوی
گر نور عشق حق به دل و جانت اوفتد	بالله کز آفتاب فلک خویتر شوی

دوری از شرک:

جنگ هفتاد و دو ملت همه را عذر بنه	چون ندیدند حقیقت ره افسانه زدند
-----------------------------------	---------------------------------

امید به عفو و رحمت الهی:

به جان دوست که غم پرده بر شما ندرد	گر اعتماد به الطاف کار ساز کنید
سهو خطای بنده گرش اعتبار نیست	معنی عفو و رحمت آموزگار چیست؟

عنایت الهی:

چون حسن عاقبت نه به رندی و زاهدیست	آن به که کار خود به عنایت رها کنند
حافظ طمع مبر ز عنایت که عاقبت	آتش زند به خرمن غم دود آه تو

مبارزه با تظاهر دینی:

در خرابات مغان نور خدا می‌بینم	وین عجب بین که چه نوری ز کجا میبینم
جلوه بر من مفروش‌ای ملک الحاج که تو	خانه می‌بینی و من خانه خدا می‌بینم
ثواب روزه و حج قبول آنکس برد	که خاک میکده عشق را زیارت کرد

اخلاق اسلامی:

عبارت از است توصیه‌هایی که دین مبین اسلام و بویژه قرآن و کلام معصومین در حوزه اخلاق به انسان‌ها و یا مسلمین داشته است که خواجه با آن‌ها اشاراتی داشته است.

اعتقاد به نبوت:

نگار من که به مکتب نرفت و خط ننوشت
 در این چمن گل بی‌خار کس نجید آری

به غمزه مسئله آموز صد مدرس شد
 چراغ مصطفوی با شرار بو لهیبست

اعتقاد به ائمه اطهار:

حافظا اگر قدم نهی در ره خاندان به صدق
 رندان تشنه لب را آبی نمیدهد کس

بدرقه رهت شود همت شحنه نجف
 گویی ولی شناسان رفتند از این ولایت

توجه ویژه به معاد و کارنامه آدمی:

آبرو می‌رودای ابر خطا پوش بیار
 از نامه سیاه نترسم که روز حشر

که به دیوان عمل نامه سیاه آمده ایم
 با فیض لطف او صد از این نامه طی کنم

حسن خلق: ویژگی پیامبر مکرم اسلام بوده است.

حسن خلقی ز خدا می‌طلبم خوی تو را
 به حسن و خلق و وفا کس به یار ما نرسد

تا دگر خاطر ما از تو پریشان نشود
 به یار یک جهت حق گذار ما نرسد

توکل:

تکیه بر تقوی و دانش در طریقت کافرست
 حبیبیا در غم سودای عشقت

راهرو گر صد هنر دارد توکل بایدش
 توکلنا علی رب العباد

کم آزاری خلق یا حق الناس:

مباش در پی آزار و هر چه خواهی کن
 من از بازوی خود دارم بسی شکر

که در شریعت ما غیر از این گناهی نیست
 که زور مردم آزاری ندارد

راز پوشی:

به پیر میکده گفتم که چیست راه نجات
 حدیث دوست نگویم مگر به حضرت دوست

بخواست جام می‌و گفتم راز پوشیدن
 که آشنا سخن آشنا نگه دارد

توجه به دعا:

از هر کرانه تیر دعا کرده ام روان
 بدین راه و روش میرو که با دلدار پیوندی

باشد از آن میانه یکی کارگر شود

دعای صبح و آه شب کلید گنج مقصود است

تمسک به قرآن:

عشقت رسد به فریاد ار خود به سان حافظ

قرآن ز بر بخواند در چارده روایت

حافظا در کنج فقر و خلوت شبهای تار

تا بود وردت دعا و درس قرآن غم مخور

دستگیری مستمندان و نیازمندان:

تو را که هر چه مراد است در جهان داری

چه غم ز حال ضعیفان ناتوان داری

به خواری منگرای منعم ضعیفان و نحیفان را

که صدر مجلس عشرت گدای رهنشین دارد

مقام تسلیم و رضا:

من و مقام رضا بعد ازین و شکر رقیب

که دل به درد تو خو کرد و ترک درمان گفت

بیا که هاتف میخانه دوش با من گفت

که در مقام رضا باش و از قضا مگریز

مناعت طبع و همت عالی:

درویشم و گدا و برابر نمی‌کنم

پشمین کلاه خویش به صد تاج خسروی

که برد به نزد شاهان ز من گدا پیامی

که به کوی می‌فروشان دو هزار جم به جامی

نفی مسلمانی ظاهری:

گر چه بر واعظ شهر این سخن آسان نشود

تا ریا ورزد و سالوس مسلمان نشود

اسم اعظم بکند کار خودای دل خوش باش

که به تلیس و حیل دیو سلیمان نشود

۵- اخلاق سیاسی: " مراد از اخلاق سیاسی، به بازی گرفته شدن اخلاق از سوی سیاستمداران یا سیاسی کردن اخلاق

نیست، بلکه مراد اخلاقی کردن سیاست یا تنظیم روابط سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و... بر پایه اخلاق و عدالت است" (رنجبر، مقصود؛

اخلاق سیاسی (چشم انداز امام علی(ع)، تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، ۱۳۸۱، ص ۱۴).

عناصر یا مؤلفه‌های اخلاقی کردن سیاست با مفاهیمی چون "حق طلبی"، "عدالت محوری"، "ابزار انگاری قدرت"، "تقوای

سیاسی"، "کرامت انسانی"، "مردم گرایی"، "صلح مداری"، "عهدمندی" و "مصلحت سنجی" قابل تطبیق به نظر می‌آید. از این رو

توضیح و تبیین هر یک از این مفاهیم و مؤلفه‌های در پیش رو خواهد آمد

تحمل اندیشه‌های دیگران: بویژه اندیشه مخالف:

ور به حق گفت جدل با سخن حق نکنیم

حافظا از خصم خطا گفت نگیریم بر او

آزادی و آزادگی:

از زبان سوسن آزاده ام آمد به گوش

کاندر این دیر مغان کار سبکیاران خوش است

عیب واعظ گو مکن حافظ که رفت از خانقاه

پای آزادی چه بندی ار به جایی رفت؛ رفت

چرخ بر هم زخم از غیر مرادم گردد
 مبارزه با حاکمان ظالم و ستمگر :

صحبت حکام ظلمت شب یلداست
 دیو چو بیرون رود فرشته درآید
 محتسب شیخ شد و فسق خود از یاد ببرد
 قصه ماست که بر هر سر بازار بماند
 توجه به عدالت:

از عدالت نبود دور گرش پرسد حال
 پادشاهی که به همسایه گدایی دارد
 جویبار ملک را آب روان شمشیر تست
 تو درخت عدل بنشان بیخ بد خواهان بکن
 به قد و چهره هر آنکس که شاه خوبان شد
 جهان بگیرد اگر دادگستری کند
 انتقاد پذیری و خود گشودگی :

می خور که شیخ و حافظ و مفتی و محتسب
 چون نیک بنگری همه تزویر می کنند
 دشمن استبداد و خود رای:

فکر خود و رای خود در عالم رندی نیست
 کفر است در این مذهب خود بینی و خود رای
 ز مهربانی جانان طمع مبر حافظ
 که نقش جور و نشان ستم نخواهد ماند
 اخلاق عرفانی:

یکی دیگر از مهم ترین ابعاد اخلاق حافظی نگاه از منظر عرفانی است که حافظ نگاه ویژه‌ای به این حوزه دارد که صد البته نگاه اخلاق عرفانی حافظ با نگاه قشری و متعصبانه و یکسو نگر صوفی مابانه متفاوت است که می‌توان نام دیگر این حوزه را اخلاق رندی حافظ نامید که آیین و روش و مسلکی منحصر بفرد و مختص خود حافظ است.

دوری از هوی و هوس:

هر که آینه صافی نشد از رنگ هوی
 دیده اش قابل رخساره حکمت نبود
 عشقبازی کار بازی نیست‌ای دل سر بیاز
 زانکه گوی عشق نتوان زد به چوگان هوس
 خود شکنی و صیقل روح:

روی جانان طلبی آینه را قابل ساز
 ورنه هرگز گل و نرگس ندمد ز آهن و روی
 پاک و صافی شو و از چاه طبیعت به درای
 که صفایی ندهد آب تراب آلوده
 راهرو بودن و اتکا به پیر و راهنما:

ای بی‌خبر بکوش که صاحب خبر شوی
 تا راهرو نباشی کی راهبر شوی ؟
 در این غوغا که کس کس را نپرسد
 من از پیر مغان منت پذیرم

اخلاص و صدق:

به صدق کوش که خورشید زاید از نفست
که از دروغ سیه روی گشت صبح نخست
نظر پاک توان در رخ جانان دیدن
که در آینه نظر جز به صفا نتوان کرد
حقیقت جویی:

عیب درویش و توانگر به کم و بیش بد است
کار بد مصلحت آن است که مطلق نکیم
ما نگوئیم بد و میل به ناحق نکنیم
جامه کس سیه و دلخ خود ازرق نکنیم
تحمل سختی‌ها و شداید در زندگی:

مقام عیش میسر نمی‌شود بی‌رنج
بلی به حکم بلا بسته اند روز الست
در طریق عشق‌بازی امن و آسایش بلاست
ریش باد آن دل که با درد تو خواهد مرهمی
ترک تعلق:

غلام همت آنم که زیر چرخ کبود
زهر چه رنگ تعلق پذیرد آزادست
حافظا ترک جهان گفتن طریق خوشدلیست
تا نپنداری که احوال جهانداران خوشست
ترک شکایت:

حاشا که من از دست جفای تو بنالم
بیداد لطیفان همه لطفست و کرامت
آشنایان ره عشق گرم خون بخورند
ناکسم گر به شکایت سوی بیگانه روم
درویش نوازی:

ای صاحب کرامت شکرانه سلامت
روزی تفقدی کن درویش بینوا را
نظر کردن به درویشان منافی بزرگی نیست
سلیمان با چنان حشمت نظرها بود با مورش
استغنا و بی‌نیازی:

غلام همت آن رند عافیت سوزم
که در گدا صفتی کیمیا گری داند
درویشم و گدا و برابر نمی‌کنم
پشمن کلاه خویش به صد تاج خسروی

نتیجه‌گیری

۱- اگر چه حافظ در ظاهر به عنوان یک شاعر و در حقیقت قله غزل فارسی است، بنا به اظهار نظر قاطع محققان و حافظ پژوهان ایرانی و خارجی جنبه اندیشه و پیام و کلام او بسیار بارزتر و نافذتر از جنبه شاعری او می‌باشد و در حقیقت او یک مصلح بوده و برای ابعاد متنوع زندگی بشر حرف؛ پیام و راه و روش دارد.

۲- در حوزه اخلاق در تمامی شش حوزه مورد بررسی حافظ دارای مولفه و شاخص‌های بسیار روشن و مشخص در حوزه اخلاق دارد که تمامی موارد به صورت کاربردی بوده و می‌توان آن‌ها را در جهت اعتلای زندگی بشر امروز که سخت بدان نیازمند است به کار برد.

۳- به طور خلاصه اخلاق از منظر حافظ در حوزه‌های شش گانه عبارتست از:

الف - اخلاق فردی

کرم و بخشش - ادب - صبر - پند پذیری - دوری از خود پسندی - دوری از خود بزرگ بینی - قناعت و خرسندی - تحمل و بردباری - خود اتکایی - نکوهش غرور کبر - دوری از حسد و رشک - دوری از تنبلی و بی‌هنری - ترویج بخشش و نکوهش بخل - وفای به عهد و پیمان.

ب- اخلاق اجتماعی

اعتدال؛ مروت و مدارا- آشتی جویی و ترک رنجش- نیک نهادی و نکویی- مبارزه با ریا و تزویر- سکوت و پرهیز از بیهوده گوی- نیکو کاری- دوستی- دستگیری و کمک به دیگران- خیر نهمان و کمک نهمانی و از روی کرم- مبارزه با زر اندوزی- امید به آینده- سهل گرفتن زندگی- اتحاد و مبارزه با نفاق- خطا پوشی و کرامت- وسعت نظر- حق شناسی- وقت شناسی و اغتنام فرصت

ج- اخلاق الهی یا بندگی

مزمت و بی‌اعتباری دنیا و جهان- توحید و خدا باوری - دوری از شرک- امید به عفو و رحمت الهی- عنایت الهی- نیاز و مبارزه با تظاهر دینی.

د - اخلاق اسلامی

اعتقاد به نبوت- اعتقاد به ائمه اطهار - توجه ویژه به معاد و کارنامه آدمی- حسن خلق- توکل - کم آزاری خلق یا حق الناس- توجه به دعا- دستگیری مستمندان و نیازمندان- نفی مسلمانی ظاهری- مناعت طبع و همت عالی.

ه - اخلاق سیاسی

تحمل اندیشه‌های دیگران بویژه اندیشه مخالف - آزادی و آزادگی- مبارزه با حاکمان ظالم و ستمگر - توجه به عدالت- انتقاد پذیری و خود گشودگی - دشمن استبداد و خود رای - برتری اندیشه بر زور و قدرت- راز داری و حفظ و حراست از اسرار مردم- اتحاد جامعه و تکریم همه اقوام و ادیان- شایستگی و شایسته سالاری- نفی برتری حاکمان بر مردم- نفی قشریگری و تنگ نظری و تعصب- مبارزه با انحرافات اجتماعی- سیاسی حتی در میان گروه‌های اجتماعی برتر؛ اخلاق عرفانی - دوری از هوی و هوس- خود شکنی و صیقل روح- راهرو بودن و اتکا به پیر و راهنما- اخلاص و صدق- حقیقت جویی- تحمل سختی‌ها و شداید در زندگی- ترک تعلق- استغنا و بی‌نیازی- درویش نوازی و ترک شکایت

۴- می‌توان تمامی موارد و شاخص‌ها اخلاقی حافظ را در حوزه‌های شش گانه در زندگی روزمره به کار گرفت و گام‌های موثری در جهت ارتقای سطح اخلاق در جامعه برداشت. چرا که جامعه مبتنی بر اخلاق ضروری‌ترین نیاز امروز همه ماست.

با توجه به ویژگی‌های یاد شده و همچنین جایگاه لسان الغیب در سایر کشورهای جهان؛ می‌توان حافظ را به عنوان به عنوان اندیشه برتر ایرانی- اسلامی به جهانیان معرفی کرد و با توجه به نگاه ارزشمند ریاست محترم جمهوری در ابتدای دولت یازدهم مبنی معرفی بزرگان و نام‌آوران ایرانی به جهان و بهره‌گیری از آنان در سطح بین‌المللی می‌توان حافظ را به عنوان سفیر فرهنگی ایران و نماد بارز اخلاق ایرانی- اسلامی به جهانیان معرفی و نماد سازی کرد.

پیشنهادات

- ۱- با توجه باینکه حافظ یک ایرانی مسلمان روشن بین است و به نوعی می‌توان گفت که هر دو مزیت ایرانی و اسلامی بودن را در درون خود دارد و از سویی حافظ اندیشمندی است ایرانی که کلام او بر گرفته از قرآن کریم است و از سویی بالاترین اندیشه حافظی اعتدال؛ مروت و مدارا است می‌توان اندیشه‌های اخلاقی او را با تقویت نهادهای حافظ پژوهی انتشار داد.
- ۲- می‌توان سبک زندگی ایرانی اسلامی را که امروز مورد توجه همه مسئولان و بویژه مقام معظم رهبری و در راس مطالبات معظم له می‌باشد از میان اندیشه‌های اخلاقی حافظ استخراج و حتی الگوسازی کرد و به عنوان الگوی اخلاقی ایرانی- اسلامی پیشرفت در جهت ارتقای سطح اخلاقی جامعه تسری داد.
- ۳- با توجه به ویژگی‌های یاد شده و همچنین جایگاه لسان الغیب در سایر کشورهای جهان، می‌توان حافظ را به عنوان به عنوان اندیشه برتر ایرانی- اسلامی به جهانیان معرفی کرد و با توجه به نگاه ارزشمند ریاست محترم جمهوری در ابتدای دولت یازدهم مبنی معرفی بزرگان و نام‌آوران ایرانی به جهان و بهره‌گیری از آنان در سطح بین‌المللی می‌توان حافظ را به عنوان سفیر فرهنگی ایران و نماد بارز اخلاق ایرانی- اسلامی به جهانیان معرفی و نماد سازی کرد.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاق

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

منابع

1. Eslami Nodushan MA. The Endless Story of Hafez. 1989.
2. Safavi K. Goethe. Tehran: Ghatreh Publications; 2000.
3. Khorramshahi B. Hafez. Tehran: Tarh-e No; 1999.
4. Zarrinkoub A. From the Alley of the Drunkards. Tehran: Amir Kabir; 2023.
5. Al-Zabidi MM. Taj al-Arus min Jawahir al-Qamus. Beirut: Dar Maktabah al-Hayat; 2001.
6. Motahhari M. Mysticism of Hafez. Tehran: Sadra; 1989.
7. Sanei Darreh Bidi M. Philosophy of Ethics in Western Thought 1991.
8. Khorramshahi B. Hafez-Nama. Tehran: Elmi Farhangi and Soroush; 1989.